

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Зоя СТЕЖКО, Григорій СТЕЖКО (Кіровоград)

Розглядається методологічний потенціал діалектики в історичних дослідженнях, її роль в інтеграції наук.

Annotation deals with the methodological potential of dialectics in historical investigations, its role in the science integration.

Українська історична наука сьогодні виходить на новий теоретико-методичний та методологічний рівень досліджень. Пануючі тривалий час уявлення про партійність філософії, про діалектико-матеріалістичну методологію як служницю ідеології нині вступили в суперечність з демократизацією суспільства, новим баченням його історії, вимогами об'єктивності наукових знань. Характерною рисою сьогодення є звільнення історії від диктату кон'юнктурної, ідеологічно спрямованої методології. Тому нагальною потребою постає формування нової філософської парадигми історичного процесу, піднесення діалектики на рівень науково вивіреної методології реконструкції історичної дійсності. Наукового значення історія набуває тоді, коли вона позбавлена будь-якого ідеологічного забарвлення, тоді, коли логіка мислення збігається з об'єктивними закономірностями розвитку предмета дослідження.

Ідеологічне насилля над наукою, котре чинилося партійною філософією історичного матеріалізму, спричинило зневажливе ставлення певної частини науковців до діалектики як методології історичних досліджень або ж сформувало позитивістське бачення ролі філософії в науковому пізнанні. Повністю відсторонитися від філософських основ науки не вдалося ще жодному досліднику, тому що свідомо чи несвідомо він змушений визначатися із власною філософською позицією, але така стихійність оберталася світоглядним самовизначенням науковця не завжди найкращого гатунку. Великий знавець філософії науки Г.Гегель зазначав, що "... науки, скільки б вони не намагалися розмірковувати, не звертаючись до філософії, вони без неї не можуть оволодіти ні життям, ні духом, ні істиною" [2, 37]. Отже, якщо нам пощастить у цій статті бодай привернути увагу істориків до філософії об'єктивної діалектики як методології історичних досліджень, то будемо вважати нашу роботу успішною.

Методологія історичних досліджень на сьогодні ще не набула як чітко окресленого змісту, так і чітко визначених меж застосування. На зламі епох вітчизняна історична наука опинилася на роздоріжжі – остаточно ще не звільнилася від пут історичного матеріалізму, проте вже потрапила під вплив поширеного на Заході позитивізму, так і не обравши власного шляху розвитку. Проте аналіз сучасної наукової літератури з проблем історичних досліджень засвідчив, що все більш чітких обрисів набувають два підходи до розуміння наукової методології. Один тлумачить її лише як філософське вчення про застосування принципів, законів та категорій діалектики. Інший підхід розширює методологічні рамки, характеризуючи її як систему декількох рівнів, котрі мають різні ступені загальності, враховуючи й спеціально наукові, нижчі за ступенем загальності, однак не суперечливі між собою. Втім питання про особливості їхнього застосування та узгодженості на сьогодні залишається дискусійним.

Наш погляд полягає у тому, що методологія історичних досліджень є складним інтегрованим утворенням, у якому узгоджуються положення різного ступеня загальності між собою та з діалектикою, адже, окрім філософських основ в історичній науці, є і власні нефілософські методологічні засади, які відображають потреби та специфіку історичних досліджень на кожному етапі їхнього розвитку.

З часів Геродота під впливом соціокультурних змін у світовій філософії, соціології сформувалося багато парадигм історичного процесу. Теоретико-методологічні розробки пройшли великий шлях від концепції кругообігу історії античних часів, провіденціалізму епохи середньовіччя, романтизму Й.Гердера, І.Канта, неокантіанства Й.Фіхте, Ф.Шеллінга, Г.Гегеля до новітніх концепцій типологізації історичних моделей М.Вебера, Х.Ортеги-і-Гассета, П.Сорокіна, А.Д. Тойнбі, А.Тофлера, Ф.Фукіями, О.Шпенглера. Значний внесок у розвиток історичної науки, її методології зробили вітчизняні вчені В.Антонович, М.Бердяєв, М.Грушевський, Н.Данилевський, М.Драгоманов, М.Костомаров, І.Лисяк-Рудницький, С.Томашівський, М.Яворський та інші. Кожен із дослідників розвивав окремий напрямок історичної науки, формував школу історичних досліджень.

Значні труднощі доводилося долати за часів проголошення партійності не лише філософії, але й науки. Особливим чином це позначилося на історичних науках. Проте навіть за часів безроздільного панування марксистсько-ленінського тлумачення діалектики історичного процесу за “єдино правильною” концепцією формаційного підходу до періодизації історії проривалися паростки цивілізаційного, культурологічного та інших підходів до історичного процесу.

Кожна концепція пережила часи свого піднесення і забуття, проте полишила по собі помітний слід у розвитку методики та методології історичних досліджень. Однак жоден з істориків, котрі намагалися віднайти наукову істину, не міг обійти своєю увагою зумовленість спеціально-наукової історичної методології загальнонауковою, діалектикою, її об’єктивним змістом, фундаментальним принципом детермінізму. Ось як характеризував діалектизацію науки академік А.Мігдал: “Вчені всього світу, зазвичай, мислять діалектично, не називаючи й не формулюючи “законів діалектики”, а керуючись здоровим глуздом і науковою інтуїцією” [7, 31]. Проте є нагальна потреба підняти її розуміння на теоретико-методологічний рівень.

Історичні дослідження спираються на емпіричні здобутки архівного пошуку, археологічні артефакти тощо, які становлять необхідну передумову для раціонального осмислення в контексті певних соціокультурних умов, відомих їх методик датування, антропологічної ідентифікації тощо. Тому без відповідного методологічного забезпечення кожного із етапів наукового дослідження годі сподіватися на успіх. Досвід дає нам багато прикладів, коли дослідження були приречені на неуспіх лише тому, що спиралися на хибні методологічні засади або їхнє поверхове розуміння і, навпаки, маємо доволі результативні зразки методологічно вивіреного дослідження. В історичних науках проблема дотримання вимог діалектики як методології досліджень постає значно гостріше, ніж у соціально-гуманітарних чи природничих. Це зумовлено особливістю історичної науки, адже, на відміну від природничих наук, вона дає знання не об’єктивно-об’єктивні, а об’єктивно-суб’єктивні. Отож, виникає спокуса вкласти в істину власні вподобання. Якщо істинність природничих знань спирається на експериментальну доказовість, то історична наука є оберненою у минуле, що унеможливорює емпіричне відтворення подій.

Історична істина неодмінно несе в собі відбиток творчості, яка, за визнанням М.Бердяєва, “є проривом із нічого, із небуття, із свободи в буття і світ” [16, 268]. Інколи цим проривом у пізнання є інтуїція вченого, що виникає на основі відрефлексованого досвіду. Але суб’єктивність, неминуха в цьому разі, не має поставати суб’єктивізмом, свавіллям у тлумаченні фактів. Не поділяючи в цілому філософську позицію К.Поппера, все ж можна погодитися з ним у тому, що “ми можемо довіряти нашій інтуїції лише тоді, якщо дійшли до неї внаслідок багатьох випробувань нашої уяви, багатьох помилок, багатьох перевірок, багатьох сумнівів і критичних пошуків” [9, 455]. Об’єктивного характеру висновкам надає знання суб’єктом дослідження закономірностей історичного

розвитку та ретельність у висновках. Це накладає додаткові вимоги щодо теоретичної фаховості та методологічної сумлінності дослідника, його здатності до діалектичного мислення як рефлексії щодо самого процесу пізнання. У поняття суб'єктивної діалектики як осягнення історичної дійсності вводиться таким чином не тільки діалектика, що відображає закономірності розвитку людства, але й діалектика, котра розкриває взаємодію суб'єкта та об'єкта в процесі пізнання і в об'єктивних його результатах, що відображають практику суб'єкта з оволодіння об'єктом.

Історичні дослідження ґрунтуються як на спеціальних засадничих принципах, притаманних історії, так і на філософсько-методологічних засадах, визначальних щодо перших. Як зазначає академік Л.Ільчов, "...спеціально-наукова методологія має своєю необхідною передумовою принципи загальної, а отже, філософської методології" [5, 82]. Тому історична реконструкція соціальної дійсності має здійснюватися на основі діалектичних принципів єдності історичного та логічного, бачення історичного процесу як цілого в окремих його виявах, узгодження інтерпретації факту із культурно-історичними умовами тощо. Саме діалектичне розуміння дійсності забезпечує історичні дослідження від упередженості, відрізняє їх від так званої " нової археології" (американська, англійська школи) Л.Бінфорда, Р.Ватсона, Д.Кларка, їхніх сумнівних спроб реконструкції історичних процесів тільки за культурними рештками, методами, котрі не витримують серйозної критики. Діалектика також постає перешкодою спробам витлумачити історію з позицій методологічного розмаїття на кшталт постпозитивізму з його спотворенням принципу об'єктивності істини. Діалектика, за визначенням А.Деборіна, "має своїм завданням не привносити нічого від себе в предмет, а наслідувати йому, спостерігати за ходом розвитку самого предмета" [8, 500], а отже, найбільш повно та об'єктивно відтворювати процес історичного розвитку об'єкта дослідження.

Поза сумнівами, кожна парадигма історичного процесу має своє раціональне зерно, проте ми не схильні вбачати в цьому доцільність методологічної еkleктики історичних досліджень. Адже саме діалектика, а не будь-яка інша основа постає синтезуючою методологією за умов творчого підходу до її застосування, відповідного збагачення змісту її засадничих принципів сучасними здобутками історичної науки, її інтеграції із соціально-гуманітарними, природничими, а то й технічними науками. Зокрема йдеться про застосування можливостей методів математики, кібернетики, фізики, антропології, соціології та інших наук в історичних дослідженнях. Тому ми ставимо за мету окреслити інтегративні методологічні можливості загальнонаукових засадничих принципів діалектики в сучасних історичних дослідженнях.

Історична наука, як і будь-яка інша, має власний арсенал методів та методологічних засад пошуку істини, однак без чіткого філософсько-методологічного бачення загальної концепції історичного розвитку дослідник неминує на кожному кроці буде поставати перед потребою розв'язання проблем філософського характеру, поєднаних із характером взаємозв'язків між пізнавальною діяльністю та об'єктивною дійсністю, панівною теорією та новими фактами. Ці взаємозв'язки можуть набувати різного змісту: коли факти не підтверджують теорію, але й не суперечать їй; коли факти підтверджують теорію; коли факти суперечать теорії або формальнологічним висновкам, котрі з неї випливають. Саме розв'язання суперечностей між фактами та панівною теорією, між потребами практики та наявними знаннями й становлять рушійну силу розвитку наукового пізнання. На разі діалектика як логіка й теорія пізнання дає усвідомлення об'єктивності цієї суперечності, забезпечує формулювання наукової проблеми як усвідомленої суперечності між новими фактами та відомими теоріями. Така взаємнесумісність може досягати різного ступеня невідповідності, котрий адекватно має бути розкритий у постановці наукової проблеми. А досвід досліджень свідчить, що

правильно сформульована наукова проблема становить чи не половину успіху в її розв'язанні. Отож, йдеться про діалектичні суперечності, розв'язання котрих є рушійною силою розвитку наукових знань, а не про суперечності, спричинені порушеннями законів логічного мислення. Ми наголошуємо на цій відмінності тому, що саме на її ототожненні будують свою критику діалектики прихильники постпозитивізму. Зокрема К.Поппер звинувачує діалектику в тому, що вона “призводить до руйнації науки, наполягаючи на неминучості та плідності суперечностей” [17, 322]. За цим простежується прагнення за будь-що виправдати доцільність методологічного розмаїття, знецінити діалектику як методологічну основу об'єктивної істини.

Просування на шляху до історичної істини відбувається через відповідну модифікацію спеціальнонаукової історичної методології та передусім розвитку такої форми наукової думки, як гіпотеза. Історик протягом усього процесу пізнання балансує на межі достовірності й гіпотетичності, відомого та його екстраполяції на невизначеність, недостовірність тощо. Вибудовуючи гіпотезу як ідеальну конструкцію історичних реалій, вчений виявляє творчу активність, убачаючи дійсне в можливому, виходячи з того, що кожна наука, зокрема й історія, має власну специфічну логіку розвитку. Отож, логіка мислення дослідника має збігатися із логікою об'єктивного розвитку історії, його суперечливості – це один із визначальних принципів діалектики як методології і теорії наукового пізнання. Такою логікою історичного пізнання має бути діалектична логіка, яка здатна охопити всю багатоякісність виявів та суперечливості суспільних процесів.

Здатність науковця до конкретно-історичного осмислення дійсності, діалектико-логічного аналізу фактів постає неоціненною на ключовому етапі дослідницької роботи – генеруванні гіпотез. Здебільшого гіпотеза висувається в умовах гострого дефіциту інформації, емпіричного матеріалу, а це накладає додаткову вимогливість щодо чистоти, методологічної вивіреності в розбудові теорії з тим, щоб дійсно не перетворити наукові пошуки в “історію безвідповідальних мрій, впертості та помилок” у розумінні К.Поппера [17, 216].

З позицій діалектики гіпотеза постає якісним стрибком у русі до істини завдяки накопиченню емпіричного матеріалу. В діалектичній методології гіпотеза як знання походить із данності, але є її запереченням у можливості, котру утримує в собі об'єктивна дійсність. У такому разі можливість як гіпотеза породжується не порожнім, безпідставним фантазуванням, а є припущенням, що ґрунтується на отриманих фактах та попередніх знаннях, а отже, постає певною мірою екстраполяцією відомого на незвідане. І чим вищий ступінь обґрунтованості гіпотези, тим ймовірніше її самоскасування як можливості та утвердження як дійсності, істини. Наголошуємо, що рух знання від менш ймовірного до більш ймовірного визначається повнотою дотримання вимог діалектики щодо врахування якомога більшої кількості сутнісних зв'язків, факторів причинно-наслідкової обумовленості, понятійної однозначності, спираючись при цьому не лише на формально-логічний аналіз, а й на діалектичне бачення суперечливості дійсності, відносності та конкретності історичної істини. Приміром, матеріальні артефакти, предмети різних культур, цивілізацій та сучасності різняться не лише змістом, а й своєю конкретно-історичною значущістю. На разі й оцінювання їх має здійснюватися, виходячи із соціокультурних особливостей епохи на підставі специфічного внутрішнього взаємозв'язку історичного та логічного. Історична наука потребує цілісного бачення культурно-історичних процесів як взаємообумовленості усіх соціокультурних факторів. Отож, інтерпретація історичних джерел, археологічних артефактів набуває змісту оберненої у минуле діалектики. Ми наголошуємо на методологічному монізмі дослідження як єдино вивіреному підході в реконструкції соціальної дійсності, тому що достатньо голосно звучить й інший погляд – позиція

методологічного плюралізму, щоб не сказати анархізму. Одним із його активних провідників є П.Фейєрабенд, котрий розглядав філософію науки як ідеологічну спекуляцію, шкідливу для науки й для суспільства. Вимоги щодо методологічного монізму, послідовності, коректності в його застосуванні П.Фейєрабенд визнає необґрунтованими, вважає методологічним примусом. Суть його позиції полягає у тому, що не існує жодного методологічного припису, котрий би не порушувався і при тому успішно. За його словами, “невігластво, сліпа впертість, забобонність, облудність не тільки не перешкоджають розвитку пізнання, але є його суттєвими передумовами, і що якби такі традиційні чесноти, як точність, неупередженість, “чесність”, повага до фактів, максимум знань... дійсно впроваджувалися в життя, то це могло б призвести до припинення пізнання” [15, 418]. У своїй аргументації П.Фейєрабенд вдало використовує софістику, а то й спекуляцію на випадках, коли порушення тих чи інших методологічних приписів не стало перепорою на шляху до істини, і на підставі одиничних випадковостей він робить узагальнення на користь методологічного плюралізму, приписуючи йому здобутки науки. “...Такі події і досягнення, як винахід атомізму в античності, коперніканська революція, розвиток сучасного атомізму, – пише він, – ... стали можливими лише тому, що декотрі мислителі або свідомо *вирішили* розірвати пута “очевидних” методологічних правил, або *мимовільно* порушували їх. ... Така ліберальна практика є не просто *факт* історії науки – вона є і розумною, і *абсолютно необхідною* для розвитку знання” [15, 153]. Втім, на нашу думку, то як зазначені успіхи, так й інші відкриття в історії розвитку будь-якої науки завдячують не методологічному плюралізму, до котрого, на думку П.Фейєрабенда, вдавалися дослідники, а саме діалектичному баченню суперечливості дійсності, а отже й адекватному її відображенню в логіці мислення вченого, діалектичній формі методологічної діяльності. Поза нею можливі тільки концепції на кшталт тієї, що “сам наш Всесвіт є моделлю в Комп’ютері, що існує у всесвіті, первинному щодо нашого, змодельованого” [10, 4], котру інакше ніж породженням методологічної еkleтики важко й визначити. Автори дійшли такого висновку, розв’язуючи основне питання філософії у площині того, чи “наші індивідуальні свідомості є частинами свідомості Всесвіту, або ж, що всесвіти породжують розумне життя, яке, досягнувши певного рівня, створює нові всесвіти” [10, 4] і зрештою визначилися із позицією, – “наш Всесвіт – одна з багатьох моделей. А виникнення Життя і Розуму у Всесвіті – це, можливо, лише побічний наслідок розвитку моделі, мета створення якої зовсім інша, нам не відома” [10, 13]. Постає питання, то що ж має досліджувати історія – об’єктивні процеси суспільного розвитку чи “що ставить за мету Той, Хто запрограмував Комп’ютер”? [10, 10]. Вочевидь спостерігається намагання авторів поєднати щось на зразок ідеалізму, релігії та матеріалізму.

Дійсні наукові теорії, у тому числі й зазначені П.Фейєрабендом як здобутки методологічного плюралізму, виникають на основі реалізації гегелівської ідеї збігання діалектики, логіки й теорії пізнання, розвинутої на матеріалістичній основі, плідної у силу свого об’єктивного змісту. За Г.Гегелем, у “*свідомості* є два моменти: момент знання і момент негативної стосовно знання предметності” [2, 19], котрі сприймаються як суперечливі один одному, а отже створюють ілюзію методологічного плюралізму в пізнанні. У матеріалістичній діалектиці це набуло змісту закономірності “обернення методу”. Віддаючи собі звіт щодо філософської системи Г.Гегеля, проілюструємо його бачення протиставлення знання і предмета. “У “Феноменології духу”, – пише він, – я зобразив свідомість в її поступальному русі від першої безпосередньої протилежності між нею і предметом до абсолютного знання. Цей шлях проходить через усі форми ставлення *свідомості до об’єкта* і має своїм результатом *поняття науки*” [3, 26]. Розвиток пізнання завершується знанням, у якому протиставлення знання (свідомості) і предмета долається, досягається їх тотожність як повнота істини. Цей феномен у

пізнанні може бути витлумаченим як вияв заперечення заперечення. У пізнанні такого роду “обернення методу” в контексті “човникового” руху між емпіричним і теоретичним рівнями ґрунтовно описане В. Стьопіним [13]. Приміром, перехід від конкретного до абстрактного з наступним сходженням від абстрактного до конкретного, індукція та дедукція, аналіз та синтез тощо, котрі за своєю спрямованістю в русі до істини є протилежностями, втім в істині вони виявляють тотожність. То чи є мислимим досягнення тотожності протилежностей поза діалектикою, спираючись на філософсько-методологічний плюралізм? Питання видається риторичним. Тому говорити про філософсько-методологічний плюралізм правомірно, на нашу думку, лише в сенсі образності, висловленої С.Грабовським: “Коли плюралізм методологій зосереджується в одній голові, то це або негранична безпринципність, або клінічна шизофренія” [1, 17]. Хоч серед суперечностей самого процесу пізнання трапляються і такі випадки, котрі в тією чи іншою мірою є результатом випадкових помилок або ж впливу застарілих стереотипів мислення попередників.

Щодо розвитку сказаного звернемо увагу ще на одну тезу П.Фейєрабенда концептуального значення, а саме його твердження стосовно відсутності епістемологічних відмінностей між наукою, з одного боку, та такими ірраціональними формами осягнення дійсності, як міф, теологія, магія тощо, а з іншого – зникає межа між наукою і не-наукою [15]. Таке ототожнення видається неправомірним, як неправомірним видається і те, що під гаслом критики “методологічного примусу” ним заперечується особливий епістемологічний статус науки, її специфічність щодо інших продуктів культури. Наша позиція полягає у тому, що дійсно історію не можна вивчати у відриві від форм культури, позбавлених раціональності. Не варто вбачати суперечність між раціональним осмисленням дійсності та такими формами її осягнення як міфологічне, релігійне, естетичне та навіть містичне. Таке розширення світоглядних меж є виправданим та навіть необхідним. Тому треба не уникати взаємозв’язку різних форм пізнання, а, навпаки, шукати точки їхнього дотику, глибинні зв’язки, що лише доповнюють наукове бачення дійсності. Діалектичне бачення взаємозумовленості всіх сфер суспільного буття свідчить про методологічну зрілість дослідника, його сумлінність у ставленні до розв’язання проблеми. Ще В.Вернадський відзначав, що “найбільш характерною стороною наукової праці й наукового пошуку є *ставлення* людини до питання, яке підлягає вивченню” [8, 183].

Проте ставити на один щабель значущість наукового та ірраціонального осягнення дійсності є неприпустимим, методологічно хибним. У процесі пізнання має бути чітке розмежування наукової достовірності та ірраціонального пояснення. Останнє має слугувати лише доповненням до логічної вивіреності висновків, об’єктивної реконструкції дійсності. У цьому контексті видається дискусійним погляд М.Романенка про те, що “історії як гуманітарному предмету мають бути властиві поліваріантність, концептуальність, діалогічність і особливо аксіологічність” [11, 2 – 3]. Найбільш сумнівною видається остання теза щодо аксіологічності історії, що за своєю суттю є нічим іншим, як виявом суб’єктивного оціночного ставлення самого дослідника до дійсності, а це вже суперечить ключовому методологічному принципу пізнання – принципу об’єктивності.

Втім, погляд щодо методологічного плюралізму має право на існування, але не у філософському сенсі, як це визначає П.Фейєрабанд. Про методологічний плюралізм видається за доцільне говорити в аспекті інтегративних процесів, котрі відбуваються в історичних дослідженнях. Йдеться про те, що сьогодні історична наука все більше інтегрується зі знаннями інших галузей, методами природничих досліджень як на етапі отримання емпіричних фактів, так і на наступному етапі їхнього раціонального осмислення. Варто нагадати неоціненну роль методу датування артефактів археології за

радіоактивним вуглецем, успішне застосування методів петрографічного та спектрального аналізу або математичних методів, завдяки яким, скажімо, були розшифровані стародавні письмена та інші успіхи, досягнуті на основі взаємозв'язку історії з іншими науками.

Методи формалізації, котрі використовують для фіксації, опису, систематизації історичних матеріалів, археологічних артефактів, вимагають від дослідника володіння не лише відповідною методикою, але й методологією дослідження. Взірцем ефективності поєднання археологічних та математичних методів, який став уже хрестоматійним, може бути успіх відомого археолога Р.Сулейманова, котрий застосував методи математичної статистики до аналізу археологічного матеріалу печерної стоянки Обі-Рахмат, вдало поєднав типологічний аналіз з метричним [14]. Іншим прикладом є світове визнання трасологічного методу (інтегративного за своїм змістом), вивчення знарядь праці первісного суспільства, розробленого С.Семеновим [12]. І цей перелік можна продовжувати.

Сьогодні все більше спостерігається поглиблення інтеграції історичних наук із природничими, технічними, математичними та іншими знаннями, знаходяться нові форми та сфери їхнього застосування. Методи зазначених наук, з якими інтегрується історична наука, також є продуктом історико-культурного розвитку суспільства, відбитком соціокультурних умов. А це вже підносить проблему методології на більш високий щабель. У цьому випадку на діалектику, окрім синтезу методологій, ще покладається функція інтеграції знань, узгодження понятійного апарату та методів різних галузей науки. Відповідно постає потреба в інтеграції методологічних засад як спеціальнонаукових, так і загальнонаукових, у ролі яких постає філософія за умов відповідної їхньої узгодженості та підпорядкованості.

На окремий розгляд заслуговує інтеграція історичних наук із математикою. Застосування математичних методів усе більше постає показником рівня осмислення історії, засобом модельного відтворення історії розвитку людства, опрацювання фактичного матеріалу, обсяги якого збільшуються за геометричною прогресією. Завдяки математичним методам виникає можливість модельного відтворення історико-культурного контексту артефактів, висунутих гіпотез тощо. Однак евристичні можливості математизації історії, її ефективність залежить від діалектико-матеріалістичного розуміння співвідношення математичних абстракцій та матеріального світу. Постає питання, наскільки математичне абстрагування інформаційно відображає сутність історичних фактів? Для відповіді на це питання наведемо декотрі філософсько-методологічні підходи до розуміння ролі математики у відображенні дійсності, її прикладного значення для історичних досліджень: “Математика є творінням чистого розуму і тому не потребує зв'язків з іншими сферами діяльності людини” [6, 95]; “У принципі сучасна математика в основі своїй не має будь-якої утилітарної мети, а являє собою інтелектуальну дисципліну, практична користь якої зводиться до нуля...” [6, 95]; “Результати в чистій математиці оцінюються не за безпосередньою користю, яку вони приносять і яка зазвичай відсутня, а за їхньою логічною завершеністю і за майстерністю їх виконання” [6, 96]; “немає нічого такого, котре б більше відштовхувало для нормальної людини, ніж клінічна послідовність визначень, аксіом і теорем, які породжуються працями чистих математиків” [6, 96]. Видається вкрай сумнівною можливість методологічного узгодження такого бачення прикладної ролі математики із потребами й методологією історичних досліджень та й самою діалектикою. Тому немає і потреби коментувати можливі наслідки застосування зазначених методологічних засад математики. Ми навели лише незначну підбірку відомих підходів до розуміння співвідношення математичних абстракцій та дійсності, але таку, яка красномовно свідчить про неможливість їхньої методологічної гармонізації із діалектикою.

Нам імпонує бачення науки математики, за яким “саме життя математики і її продуктивність належать переважно до застосування, тобто до взаємних зв’язків її абстрактних об’єктів з усіма іншими галузями. Позбавити математику застосування – це те ж саме, що шукати живу істоту з однією тільки кістковою основою, без м’язів, нервів та судин” [6, 96]. Таке діалектичне розуміння співвідношення формального та змістовного в пізнанні, поза сумнівами, розкриває великі можливості в інтеграції історичних та математичних методів пізнання.

Однак ефективність методів формалізації в історичних дослідженнях не підміняє творчу пошукову діяльність науковця. Йдеться про поєднання спеціально наукової методології історії та методології математики чи інших наук в пізнанні, їхнього узгодження на основі інтегративної ролі діалектики, її загальнонаукових засадничих принципів пізнання: об’єктивності, конкретності істини, творчої активності суб’єкта, визначальної ролі практики тощо. Ми підкреслюємо цей аспект проблеми тому, що деякі дослідники в проникненні методології формалізованих наук в історію вбачають її “дегуманізацію”, вияв світоглядного сциєнтизму науковця. На нашу думку, про таку світоглядну позицію дослідника правомірно говорити лише за умови хибного застосування діалектики як методології пізнання.

Проте проблема методології в історичних науках це більше ніж комплекс засадничих принципів наукового пізнання, оскільки це й проблема свободи та моральної відповідальності вченого. В історичних науках діалектика відіграє винятково важливу роль і як моральний імператив. Йдеться про здатність дослідника підвестися в пізнанні до глибин сутнісного розуміння історичних фактів, спираючись на свободу творчості, але творчості не в сенсі суб’єктивістського свавілля, абсолютної свободи в оперуванні фактами, а як суб’єктивності в оцінках, що впливає із усвідомлення власної моральної відповідальності за істинність висновків. Тому слова Ж.Дюбі: “Те, що я пишу, – це моя історія, і я не маю наміру приховувати суб’єктивності власних висловів” [1, 11] можна визнати як заклик до творчої активності дослідника тільки в тому методологічному контексті, що істина виявляється як необхідність через масу випадковостей – суб’єктивних оцінок експертів. У кожному ж окремому випадку суб’єктивність оцінок не завжди адекватно відображає об’єктивну дійсність. Отож, зі слів Ж.Дюбі, історичну істину кожен може тлумачити на власний розсуд. Тому нам більше імпонують слова К.Поппера: “Найголовніше усвідомлювати свій погляд і ставитися до нього критично, тобто уникати по можливості несвідомого, а тому некритичного упередження у викладі фактів” [9, 291].

Дотримання принципу об’єктивності покладає особливі вимоги щодо моральних якостей дослідника. Неупередженість в оцінках емпіричного матеріалу, логічна послідовність у його аналізі – вищий критерій фахової моральності дослідника. Науковість передбачає уведення моральних цінностей в арсенал засобів дослідника. Прагнення пристосувати емпіричний матеріал до далекої від пошуку істини мети може лише загальмувати загальний розвиток науки, але аж ніяк його не зупинити. Адже логіка розвитку будь-якої науки суб’єкту непідвладна. Історія, як ніяка інша наука, дає нам зразки осуду як аморальної спроби спотворити істину, штучно припасувати факти під бажану логіку історичного процесу, результати дослідження може тільки перетворити науку історію в схоластичне теоретизування без будь-якої практичної значущості. Видається незаперечним, що мета науки – пошук істини, а істина аморальною бути не може, про щоб вона не свідчила.

Однак навіть високі моральні якості науковця не можуть убезпечити дослідження від наукової похибки. В історичному пізнанні творчість, інтуїція вченого, якщо вона спирається на знання об’єктивних закономірностей історичного розвитку, а не є відстороненим від дійсності фантазуванням, відіграє надзвичайно важливу роль на всіх

етапах пізнавальної діяльності. У сам зміст історичної науки має бути вмонтованим загальнонауковий метод єдності історичного і логічного. Дослідник не повинен підмінити чистоту реконструкції історичних реалій доцільністю або потворністю, навіть якщо вона зумовлена самими патріотичними намірами визначити свою націю колискою людського роду. Діалектика лише тоді є дійсно загальнонауковою методологією стосовно історії, коли вона позбавлена будь-якої корисливості чи ідеологічних нашарувань.

Таким чином, активне оволодіння історичною наукою новими здобутками значною мірою завдячує використанню в дослідженнях досягнень природничих, математичних, а також суміжних з історією наук, таких, як палеонтологія, геологія, біологія тощо, а відтак і застосуванню відповідно до їхніх потреб методологічних підходів. Інтеграційні процеси наближують історію до точних наук, суттєво підвищують ефективність її досліджень, зводять до мінімуму вплив суб'єктивного чинника. Підставою тому стала діалектизація всіх галузей науки. Ми далекі від думки, що діалектика може затьмарити значущість застосування спеціально-історичного методологічного арсеналу, але й не схильні принижувати її роль, особливо на тлі інтегративних процесів, у яких переплітаються історичні та філософські проблеми. Саме діалектика визначає суперечності, які становлять рушійну силу розвитку наукових знань, саме вона завдяки високому ступеню абстрактності своїх категорій спроможна забезпечити інтеграцію наук, узгодити їхні методи, понятійний апарат. У діалектизації історичних наук реалізується їхня стратегічна мета – проникнення в глибинну сутність причин, законів суспільних процесів. Оцінити методологічний потенціал діалектики у сфері історичних наук найбільш точно можна словами І.Желеніної: "...діалектика методологічно себе далеко не вичерпала. Негативне ставлення до неї було викликане тим, що вона була спотворена..." [4, 74]. Повернути діалектиці втрачені позиції, розкрити всю її методологічну потужність – нагальна потреба часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баханов К. Навчання історії в школі: інноваційні аспекти. – Харків. – Основа, 2005. – 128 с.
2. Гегель Г. Сочинения в XIV т. – М.: Соцэкгиз, 1929 – 1958. Т.IV. – 676 с.
3. Гегель Г. Сочинения в XIV т. – М.: Соцэкгиз, 1929 – 1958. Т.V. – 440 с.
4. Желенина И. Методологический потенциал диалектики // Новая и новейшая история. – 1996. – № 6. – С.73 – 75.
5. Ильичев Л. О соотношении философских и методологических проблем // Вопросы философии, 1976. – № 4. – С. 71 – 82.
6. Методологические проблемы современной науки // Сост. А.Т.Москаленко. – М.: Политиздат. – 1979. – 295 с.
7. Мигдал А. Физика и философия // Вопросы философии. – 1990 – № 1. – С. 5 – 33.
8. На переломе. Философия и мировоззрение // Сост. П.В.Алексеев. – М.: Политиздат, 1990. – 528 с.
9. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 2. – К.: Основи, 1994. – 494 с.
10. Проценко М., Шинкарьок Ю. Космологічний аспект питання про первинність матерії чи свідомості // Філософські обрії – 2000. – № 4. – С. 3 – 14.
11. Романенко М. Проблема подолання об'єктивістсько-історичної орієнтації у викладанні історії // Історія в школах України. – 1996. – № 2. – С.2 – 3.
12. Семенов С. Первобытная техника (Опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). – М.-Л.: Наука, 1957. – 424 с.
13. Степин В. Становление научной теории: Содержательные аспекты строения и генезиса теоретических знаний физики. – Минск: Наука и техника, 1976. – 276 с.
14. Сулейманов Р. Статистическое изучение культуры грота Оби – Рахмат. Ташкент, 1972.
15. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки – М.: Прогресс, 1986. – 542 с.
16. Хрестоматия по философии. – М.: Проспект, 1998. – 576 с.
17. Popper K. Conjectures and refutations. The Growth of scientific knowledge. – N. Y. 1962. – 532 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Стежко Зоя Василівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: проблеми детермінації соціальних процесів.

Стежко Григорій Петрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми методології наукового пізнання.